

**МИТНА СИСТЕМА НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ
ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ
XIV – середини XVII ст.
(історіографічні і джерелознавчі аспекти)**

В умовах трансформації та розвитку України неабиякий інтерес викликають питання історії становлення, формування та діяльності державно-правових інститутів. Одним із таких інститутів була митниця. Розвиток митниць, митних відносин, митної системи стає спеціальним об'єктом досліджень багатьох істориків. Знання історії, як відомо, дають можливість краще орієнтуватись у сучасній ситуації, уникати минулих помилок, прогнозувати майбутню діяльність та організацію певних установ.

Питання формування митних органів, становлення та розвитку митної системи, визначення терміну „мито” розглядаються багатьма істориками в працях з історії України¹ та Польщі² означеного періоду, а також в працях, присвячених аналізу інформативних можливостей джерел, з яких можливо отримати інформацію про види і розмір мит.

З XIV – до сер.XVIIст. українські землі пройшли декілька відмінних етапів свого розвитку: від подолання феодальної роздробленості за відсутності своєї держави через автономність і розвиток місцевих владних органів управління до повного підпорядкування польській державній структурі управління³. В міру створення та зміцнення централізованої держави Речі Посполитої, розширення зовнішньоторговельного обігу, відбувалось складання і розвиток структури та інститутів, які пізніше і сформували основу митної служби. До головних передумов появи перших механізмів податкового регулювання слід віднести перехід від натурального типу господарювання до грошового, а також виникнення та формування держави, обов'язковим складником якої є митна система. Ще за часів Київської Русі існувала певна система данин, які були одним із основних джерел доходу для потреб князя і дружини. Пізніше кожна нова потреба викликала необхідність у запровадженні нових повинностей чи певних сплат. Різні оплати можна класифікувати як постійні чи прямі і непрямі. До останнього виду належать торговельні мита, які стягували при перевозі через кордон держави і за право торгівлі та судові сплати⁴.

Історичне дослідження вимагає визначення його об'єкта, хронологічних рамок і територіальних меж, визначення змісту використовуваних термінів.

Нижньою хронологічною межею дослідження є XIV ст., коли українські землі увійшли до складу сусідніх держав. Верхня межа роботи середина XVII ст. (до початку національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького) оскільки в ході війни 1648 – 1657 рр. була створена нова держава на чолі з гетьманом, що суттєво відбилось на організації і функціонуванні митної служби.

Важливим є окреслення території досліджуваної проблеми. Більш доцільним буде розглядати митну діяльність не в сучасних кордонах держави, а в межах етнічних українських земель, які в означений період входили до складу Великого князівства Литовського (ВКЛ) та Польщі (на середину XIV ст. Волинь, Київщина, Поділля входили до складу ВКЛ, Галичина – до Польщі; після 1569 р. до утвореної Речі Посполитої було приєднано Брацлавське, Волинське, Київське, а згодом і Чернігівське воєводства).

В рамках даного дослідження потрібно визначити: а) значення терміна „мито”, організацію діяльності митних установ; б) митне законодавство чи правові норми митного спрямування; в) джерела митного законодавства; г) організацію системи скаргу Польщі та ВКЛ. Виклад історіографії вивчення різних аспектів митної діяльності в період XIV – першої половини XVII ст. подаватимемо відповідно до окреслених вище завдань.

Спочатку треба визначити що таке мито. В українській історіографії слід виділити ґрунтовні дослідження істориків XIX – поч. XX ст., присвячені державному устрою та історії господарства ВКЛ і Польщі, здійснені із залученням і публікаціями широкого кола джерел. Серед них праці М. Довнар-Запольського⁵, М. Любавського⁶, М. Грушевського⁷ тощо. Серед сучасних – джерелознавчі праці М. Ковальського.

М. Грушевський в 6-му томі „Історії України-Руси”, розглядає економічне, культурне та національне життя українського народу в XIV – XVIIст., висвітлює загальні обставини як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі, засоби її регламентації, обіг товарів. Ослаблену надзвичайно розвиненою регламентацією торговельну енергію ще сильніше пригнічував дух фіскалізму і привілеїв, що йшли у парі: привілеї купували, або використовували як компенсацію певних претензій осіб чи громад до держави. Також тиснула досить розвинута система численних митних і торговельних оплат. Крім оплат пограничних (саме

слю, з нім. Zoll) були мита (myto, з нім. Maut) внутрішні, державні і приватні. Далі, такі оплати, як „мостове”, „гребельне”, „перевозове”, „пашне” та інші різноманітні ринкові побори – „торгове”, „ярмаркове”, „помірне”, „штукове”, „сохачне” тощо. Деякі з них були обґрунтовані державними привілеями, проте більшість – свавіллям державців і дідичів тих околиць, через які йшли торговельні шляхи. Обростаючи з часом все густіше такими поборами, шляхи ставали часами надзвичайно обтяжливими для торговельної комунікації⁸. М. Грушевський аналізує види існуючих в означений період митних тягарів, торговельних оплат, привілеїв шляхті і деяким містам, безпорадність українських міст порівняно з польськими тощо⁹.

М. Ковальський в своїх джерелознавчих працях визначає мито як збір, яким обкладали привізні товари¹⁰. Важливо, що його роботи присвячені всебічному вивченню документів таких цінних джерел з історії митної справи, як Литовська Метрика і Руська (Волинська) метрика.

В польській історіографії виділяють мито (myto) та цло (sło). Ж. Глогер в праці „Енциклопедія старопольська ілюстрована. Загальні знання”¹¹ не розрізняє суттєво поняття мито і цло. Терміни „цло” або „мито”, як вважають у науковій історичній літературі, давньонімецького походження. До XII ст. митні збори належали до доходів правлячої особи. В період правління династії П'ястів на кордонах держави у лісових пушах, на які не поширювалась влада лісової сторожі, поволі селилися люди, тому збір мит і торговельних сплат відбувався переважно всередині держави у великих замках по сухих та водних шляхах. В таких місцях існували комори цельні (komo-ra celna) або митниці. Далі в цій енциклопедичній статті йдеться про загальний розвиток та організацію митної справи на польських землях до XVIII ст.

Мито означало теж саме, що і цло, проте цло сплачували переважно на користь скарбу від товарів, в той час як мито сплачували за послуги, що надавали за перевіз товарів через мости, греблі, гаті, перевози. Митниці (mytnica, celnica) будували на берегах річок, якими сплавливались певні товари, біля гостинних дворів або в місцях, де стягували різні оплати. Стягувати мита мали право лише осілі християни, євреї не могли цього робити¹². В енциклопедії Ж. Глогера можна знайти деякі терміни дотичні до теми даного дослідження, такі як: ангарія (angarja), зажинки (dożynki), пам'ятне (upominki), торговельні шляхи (drogi), копа, як лічильна одиниця (кора), міри та ваги (miary i wagi), монополія (monopol) тощо.

А. Брюкнер в роботі „Енциклопедія старопольська” також виділяє цло і мито. Він вказує на спільне німецьке походження цих термінів. Цло стягували на кордонах держави з товарів експорту чи імпорту на користь господарського скарбу. Король міг звільняти деякі міста від сплати мит чи надавати деякі пільги. Коли посилилась влада шляхти в управлінні державою, то насамперед шляхта домоглась, аби дешево отримувати потрібні для себе товари, а сировину для виробництва збувати за більшою ціною. Шляхта була звільнена від сплати цла при вивозі товарів власного виробництва за кордон, при цьому шляхтич чи його представник повинні були заприсягтися в тому, що цей товар був вироблений, а не куплений¹³. Ці положення були закріплені королівськими привілеями шляхті, а потім і в Другому Литовському статуті (1566 р.)¹⁴. Різницю між цлом і митом А. Брюкнер¹⁵ пояснює так само як і Ж. Глогер.

Ще один польський історик Р. Рубарський в роботі “Торгівля і торгова політика Польщі у XVI ст.” також визначає різницю між цлом і митом подібно Ж. Глогеру і А. Брюкнеру. Крім того він виділяє дві групи цла. Першу складали ті, які безпосередньо становили дохід королівського скарбу і мали окрему організацію в провінціях (цло Великопольщі, цло Малопольщі, цло водне), а також стягували відповідно до спеціально визначених тарифних ставок. Другу групу складали ті цла, які становили частину доходу окремих урядів, тобто цло воєводське, каштелянське, старостинське, підкоморське. Дуже часто цло визискувалось в одному місті, проте дохід з нього ділився між окремими урядами¹⁶.

До митних норм правового спрямування можна віднести ті, які регулювали порядок встановлення нового розміру митних ставок, тобто тарифи „старого” та „нового” мита. Р. Рубарський у згадуваній праці розглядає обставини, за яких запроваджували нові тарифи, перелік товарів, на які їх накладали, особливості обтяження „новим” митом окремих земель. „Старе” мито (автором вживається термін „цло” – Л.Ж.) постає як сукупність тарифних ставок, які перед впровадженням „нового” мита дещо змінились. Вільними від сплати мит були такі міста, як: Краків, Львів, Познань, Вільно, Варшава, Гданськ, Торунь, Люблін. На Русі (колишні землі Галицько-Волинського князівства), де таких пільг надавали більше ніж в інших областях, відносно велику кількість звільнень здійснено лише в XVI ст. Деякі міста користувались звільненням від сплати мита не в межах усього королівства, а лише в певних землях (в Мазовії, на Русі). Так зване „нове” мито, *theloneum novum*, запроваджене у 1507 р.,

стягували при вивозі товарів через митниці Великої і Малої Польщі, а також на вроцлавській коморі, де р. Віслою сплавляли різні товари. Це було вивізне мито від товарів, які вивозились за межі краю. Тарифною ставкою обкладались такі товари, як велика рогата худоба, коні, віск, товари у діжках, шкури великої худоби (волів, коней та інш.), вовна невеликої худоби (овець, кіз та інш.), сукно тощо. Шляхту та духовенство, які вивозили за кордон товари власного виробництва, звільняли від сплати мит. Ставка „старого” мита порівняно з „новим” становила 1:15¹⁷.

Проблемам запровадження нової тарифної ставки на українських землях приділив увагу М. Довнар-Запольський в роботі „Государственное хозяйство Великого Княжества Литовского при Ягеллонах”. При Сигізмунді I (1506 – 1548 рр.) було запроваджено нові ставки мита на західному та південно-західному кордонах держави (Волинський, Підляський, Рівненський райони). З 20-х рр. XVI ст. і до початку Лівонської війни (1558 – 1583 рр.) були відомі і старі, і нові тарифи мита. У середині XVI ст. століття використовуються обидві ставки тарифів. В умовах Лівонської війни митні ставки знову збільшуються і з’являється нове „новопідвищене” мито. Пізніше тарифні ставки встановлювались ухвалами 1561 р., 1566 р., 1569 р., 1576 р.¹⁸

Джерельна база нашого дослідження має складну структуру, оскільки більшість джерел зосереджено в архівах різних країн. Частина з них опублікована, а частина готується до публікації. Найбільшу цінність мають такі комплекси актових джерел, як Литовські статuti (1529 р., 1566 р., 1588 р.), Литовська метрика, Руська (Волинська) метрика. В усіх трьох редакціях статуту містяться норми щодо стягування та встановлення мит. У Третньому Литовському статуті остаточно закріплено положення, сформовані та доповнені у попередніх редакціях статуту¹⁹.

Безцінним джерелом з політичної, соціально-економічної, зокрема торговельної історії українських, білоруських, литовських земель є фонд – Литовська метрика – книги державної канцелярії ВКЛ²⁰ (ЛМ). Особливістю ЛМ є те, що документи з історії митних відносин містяться і в книгах записів, і в книгах оренд, в книгах судових та публічних справ. Це можна пояснити тим, що відомості з митної проблематики містяться в різних видах документів (привілеї, скарги, судові листи, зізнання тощо). Вивчення цього комплексу джерел започатковано ще у XIX ст. в працях М. Любавського та І. Лаппо. У XX ст. першим джерелознавчим дослідженням ЛМ була монографія

Н. Бережкова²¹, присвячена початковому періоду існуванню метрики (до 1522 р.). У 70-х рр. з'являються праці спрямовані на дослідження документів метрики як історичних джерел. Започаткували цей напрям роботи М. Ковальського²² та А. Хорошкевич²³, якою були розроблені методичні вказівки щодо видання книг Метрики. З того часу вивчення документів ЛМ активізувалось, почалась копітка праця з підготовки до видання окремих книг метрики в межах міжнаціональних профінансованих проектів і програм: у Литві – виданням у 1993 р. відділом археографії при Інституті історії Литви 5 книги записів (1427–1506 рр.), підготовленої Е. Баньонісом; в Білорусі – у 2000 р. видано 28 книгу записів ЛМ (1522 – 1552 рр.) і в друкованому варіанті, і на компакт-диску під керівництвом В. Менжинського).

Після Люблінської унії у діловодстві коронної канцелярії відбулися суттєві зміни, зумовлені приєднанням трьох руських воєводств. У коронній канцелярії було запроваджена окрему серію книг для копій тих документів, що стосувалися нових воєводств. Ця окремішність книг була зумовлена адміністративною, юридичною і територіальною автономією, *de facto* визнану за приєднаними воєводствами. У такий спосіб беруть початок витoki серії книг Руської (Волинської) метрики (1569-1673 рр.) для інкорпорованих земель. Багаторічна історія вивчення, описання, впорядкування цієї серії книг разом із тривалими бурхливими дискусіями щодо виділення цих книг взагалі, трудомісткою працею з оцифрування документів завершилась виданням у 2002 р. в межах співпраці дослідників України, Росії, США, Польщі ґрунтовної публікації – „Руська (Волинська) Метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель”²⁴ з передмовою професора Гарвардського університету П. Кеннеді-Грімстед.

Для відтворення найбільш повної картини надходжень мит до державної скарбниці необхідно визначити організацію та принципи діяльності польської і литовської систем скарбу. Серед українських дослідників слід назвати роботи М. Грушевського²⁵ та Л. Гвоздик-Пріцак „Економічна візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке”²⁶. Загальні питання постанов та організації польської скарбниці розглядаються в працях Я. Рутковського „Господарська історія Польщі”²⁷, Г. Ловмянського „Політика Ягеллонів”²⁸, колективній праці Ю. Бардаха, Б. Лешнодорського, М. П'єтжака „Історія польського ладу і права”²⁹.

Ян Рутковський в рамках дослідження господарської історії Польщі намагається з'ясувати розвиток грошової системи, витoki та

еволюцію скарбової організації як державної, так і міської, появу великої земельної власності, статті доходу міст, питання організації торгівлі, зокрема право складу та дорожнього примусу тощо. З розвитком польської держави данини та різні сплати у формі відробітків та грошових оплат населення були однією з умов існування шляхти. Через виникнення великої земельної власності, шляхта почала частину повинностей використовувати на власні потреби, тому доходи держави формувалися лише з того, що король, згідно з княжим правом, отримував зі своєї власності. Внаслідок надання податкових імунітетів шляхті зменшився дохід короля з джерел княжого права. Це стало основною тенденцією в розвитку стосунків між господарем і шляхтою у XIII – XIV ст. У 1374 р. Кошицьким привілеєм король Людовик в обмін на політичні гарантії з боку шляхти відмовився від збирання і встановлення нових тягарів. З того часу нові сплати у вигляді податків могли бути встановлені лише зі згоди шляхти. До скарбниці надходили грошові доходи від збирання цпа, торговельних оплат, діяльності монетного двору. Кошти скарбниці витрачали на придбання предметів розкоші для двору, контрибуції, субсидії церкві, сплату армії³⁰. На початку XVI ст. у Польщі утворилися чотири окремі скарбниці: литовська, мазовецька, пруська і власне польська. Поступово протягом століття скарбова система ставала уніфікованою. Для нашого дослідження цікавим є питання функціонування скарбу литовського, оскільки частина українських земель входила до складу ВКЛ (до 1569 р.). До Люблінської унії скарбниця князівства була відокремлена від польської. Протягом XVI ст. данини та різні сплати населення, яке мешкало на території добр³¹ господаря, становили значну частину доходу скарбниці господаря. В основному існували ті ж самі оплати та повинності, що і в Польщі. Проте незабаром їх замінили грошовими. Поступово зменшились доходи від судових оплат, які дедалі більше в своїх руках зосереджувати урядники. Так само зменшилось значення інших данин. В міру приєднання за часів Вітовта різних земель до ВКЛ їх населення мусило сплачувати на користь великого князя різні данини (посощина, поголовне, подимне тощо). З плином часу внаслідок звільнень від різних сплат зменшувалася роль данин. В міру зникнення тих сплат, які відповідали нормам ранньосередньовічного княжого права, все більше значення стали набувати доходи з господарських добр, кількість яких зростала в зв'язку з приєднаннями та конфіскаціями земель. Окрім доходів з добр певний прибуток становили доходи з мит, монопольної торгівлі лісовими товарами та

сіллю (з 1561 р.). Після Люблінської унії почалась уніфікація і податкового законодавства, проте зберігались деякі відмінності в оподаткуванні литовських і польських міст³².

Г. Ловмянський на тлі загальної діяльності Ягеллонів розглянув проблеми військово-скарбової реформи, яка постала ще за часів панування Сигізмунда I (1506–1548 рр.), оскільки доходи з королівських добр не дозволяли утримувати армію. Спроби реорганізації розглядали сейми 1512-1513 рр., 1525 р., 1527 р., 1544 р., проте проекти залишились не здійсненими, оскільки шляхта і духовенство не погодились на таксу жолду (податок на користь армії)³³.

В колективній праці „*Historia ustroju i prawa Polskiego*” Ю. Бардах, Б. Лешнодорський, М. П’єтжак розглядають проблеми виникнення та еволюції скарбової системи в межах становлення державного ладу і права Польщі від найдавніших часів до її децентралізації з XVII ст.³⁴

М. Грушевський висвітлив прояви шляхетського парламентаризму у Польщі, внаслідок якого королівська влада була паралізована, оскільки її функції були обмежені сеймом. В середині XVI ст. шляхта вирішила вдатися до кардинальних змін у військовій, судовій, правовій та фінансовій сферах державної організації. Реформа фінансів була тісно пов’язана з військовою справою. Шляхта вважала, що причиною усіх недоїмок є марнотратність короля та магнатів-сенаторів, тому вони охочіше займались реформами королівської скарбниці, ніж погоджувались на усталення постійних податків³⁵.

Вивчаючи економічну політику Б. Хмельницького та організацію української скарбовості, зокрема її попередні форми, Л. Гвоздик-Пріцак доводить, що у гетьманській державі не існувало двох скарбів (як у Польщі) – державного та військового, а був тільки один Військовий скарб, яким відав сам гетьман. Тому дослідниця розглядає скарбовий устрій Польщі перед подіями 1648-1654 рр. Утворення постійних доходів на утримання постійного війська, що стало неминучою потребою держави, було пов’язано з відділенням державного скарбу від скарбу королівського. У Польщі як становій монархії до XVI ст. не відрізняли скарбу короля від скарбу держави. У XVI ст. було створено державний скарб, який існував окремо від королівського. До Державного скарбу надходили доходи так званої кварти, призначеної на утримання кварцяного війська. Доходи королівського скарбу поповнювались із королівщин. Королівщина – доходи з маєтностей, які належали короні і які король у різні часи міг

давати для користування чи в оренду. У 1632 р. було визначено джерела королівського скарбу, тобто відбулося остаточне відділення одного скарбу від іншого. У 1569 р. король, на прохання станів погодився поступитися четвертою частиною доходів з усіх королівських маєтностей, промислів й інших доходів на організацію постійного війська. Ця четверта частина – кварта, мала бути п'ятою частиною, оскільки потім ухвалили, щоб усі державці королівських доходів підвищили на 1/4 свою орендну плату. Ця відпущена королем „кварта” мала бути початком утворення державних ресурсів на утримання постійного війська, яке від того часу дістало назву „кварцяного”³⁶.

Наявність непорядкованої митної системи створювала перешкоди для ведення як зовнішньої, так і внутрішньої торгівлі. Саме тому держава намагалась регламентувати торговельну діяльність шляхом впровадження права складу та примусових шляхів. В українській історіографії важко назвати окремі спеціальні дослідження, присвячені цій проблематиці. Переважно, ці питання висвітлені побіжно – в працях, присвячених розвитку торгівлі означеного періоду, зокрема транзитної, в загальних працях з історії України та Польщі.

У збірці документів „Торгівля на Україні, XIV – сер. XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина” за редакцією В. Кравченка та Н. Яковенко у додатках до документів подано тлумачення та пояснення окремих понять. Право складу визначено як один із заходів регламентації торгівлі в епоху розвинутого феодалізму, яке вимагало, щоб купці зупинялись саме у складських містах і протягом певного часу (різного для кожного міста: 3, 7, 10 днів чи більше) зобов'язані були продавати там гуртом свої товари місцевим купцям і шляхті, після чого могли рушати далі. З правом складу пов'язаний дорожній примус – зобов'язання купців транспортувати товари певними, визначеними державою шляхами, що пролягали через складські міста. Дорожній примус полегшував контроль над торгівлею і забезпечував збирання державних торговельних мит. Права складу дотримувались не лише іноземні, а й вітчизняні іногородні купці. На українських землях правом складу користувались Володимир, Київ, Крем'янець, Луцьк, Львів³⁷.

Розглядаючи витоки економічних зв'язків між Україною та Молдавією в окреслений період Л. Гвоздик-Пріцак в своїй монографії досліджує загальні обставини торгових відносин з Молдавією внаслідок зростаючого товарообміну з південними сусідами (організація торгівлі, шляхи, митниці, економічне життя деяких

молдавських та українських міст, предмети товарообігу тощо.). Дослідниця розглядає також складське право на прикладі міста Львова, яке раніше за інші українські міста отримало це право (у 1444 р.). Складське право існувало у двох видах: *deposita generalia*, яке включало всі товари, і склади часткові *deposita specialia*, котре стосувалося тільки деяких товарів. Місцева влада не пропускала через кордони жодного купця без оплати, в чому і були зацікавлені як міста, так і королівська влада. Тому не дивно, що за право складу відбувалась боротьба між „щасливими” містами і містами, які не отримали бажаного привілею, як наприклад, Кам’янець-Подільський, Краків та Люблін у половині XVI ст. протистояли небажаному конкурентові Львову і доклали зусиль, щоб обмежити Львів у користуванні ним. Щоб львівські склади не обминали купці зі Снятина, Кам’янця і Луцька, а також волоські і турецькі купці, складський збір з товарів збирався у самому Львові. Якщо ж купці транзитом проїжджали і обходили Львів, прямуючи до Кам’янця чи Снятина, то вони повинні були безпосередньо сплачувати складський збір з товарів там, на місці³⁸.

Отже, можна зробити висновок, що переважна більшість досліджень з витоків митної справи, становлення й еволюції митної системи, розвитку митного законодавства та методів регулювання митної діяльності зроблені як українськими так і польськими вченими переважно у XIX – на поч. XX ст. Митні відносини розглядали у контексті проблем історії державного ладу і права, економічної історії, торговельних зносин. Основними напрямками досліджень були термінологічні проблеми стосовно визначення „мита”, організації скарбової системи, діяльності великокнязівської та Коронної канцелярії з видання актових документів, які складають основу джерельної бази з даної теми. У XX ст. розпочалось активне вивчення комплексу актових документів, які містять окремі відомості з історії митної справи, як історичних джерел. Детального вивчення потребують структура і функції митних установ та їх посадових осіб, дія права складу тощо. Важливим є складання мап із нанесенням митниць як державних, так і приватних, на означеній території. Відсутність спеціальних праць з окремих питань окресленої проблематики пояснюється браком джерел з господарської історії, складнощами роботи з тими, що залишились, фінансовими ускладненнями, пов’язаними з розміщенням фондів документів в архівах Росії, Білорусії, Польщі. Проте, починаючи з 90-х рр. XX ст. в межах міжнародних та національних наукових проєктів здійснюється

видання окремих джерел з історії митних відносин.

Annotation

This article is deal with historiography of organization of the custom's system in Ukrainian lands which were included in the Grand Duchy of Lithuania (GDL) and Poland in the 14th and the First Half of 17th Century. As a result of research it was defined the meaning of the term "duty" ("myto"), selected the sources of the Custom law and its standards, analyzed the formation of the Land treasure of the GDL and Poland.

Анотація

В статті розглянуто історіографічні питання організації митної системи на українських землях, які входили до складу Великого князівства Литовського та Речі Посполитої у XIV – середині XVII ст. В межах дослідження було з'ясоване значення терміну „мито”, окреслено джерела митного права та правові норми митного спрямування, визначено організацію великокнязівської та польської скарбової систем.

¹ Див.: Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – К., 1998. – Тт. 5, 6.; Русина О.В. Україна під татарами і Литвою / Україна крізь віки. – К., 1998. – Т.6. – 319 с.

² Див.: Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі. Від найдавніших часів до наших днів.- Л.: Львів, 2002. – 752с.; Grzybowski Stanisław. Dzieje Polski i Litwy (1506 – 1648) // Wielka Historia Polski w 12 T. – Kraków, 2000. – Т.4. – 415s.

³ Швидько Г.К. Історія держави і права України (X – початок XIX ст.). – Д., 1998. – С.58.

⁴ Кучерявенко М.П. Налоговое право. – Х.: Консул, 1997. – С.28-29.

⁵ Довнар-Запольський М. Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К.: Типография императорского университета св.Владимира. – 1901. – Т. 1. – С. 540-551.

⁶ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-русского государства ко времени издания первого Литовского Статута. Исторические очерки. – М, 1892. – 567с.

⁷ Грушевський М.С. Вказ. твір. – Т.6. – С. 74.

⁸ Там же.- С. 75.

⁹ Там же – С. 81.

¹⁰ Ковальский Н.П. Источники по социально-экономической истории Украины XVI – I полов. XVII ст. – Д., 1982. – С. 86.

¹¹ Gloger Z. Encyclopedia staropolska ilustrowana. Wiedza Powszechna. W 4 T. – Warszawa, 1996. – Т. 1. – S. 246.

¹² Там же. Т.3. – С. 249.

¹³ Brückner A. Encyclopedia staropolska. W 2 T. – Warszawa, 1939. – Т. А – М. – S.179.

¹⁴ Статутъ великого Князства Литовского 1566г. – Издание императорского московского общества истории и древностей российскихъ, 1855. – С. 27-29.

¹⁵ Brückner A. Ibidem. – Т. А – М. – S. 955.

- 16 Rubarski R. Handel i polityka handlowa Polski w XVI stolecie. W 2 T. – Poznań, 1929. – Т.1. – S. 296.
- 17 Rubarski R. Ibidem. – S. 298-307.
- 18 Довнар-Запольський М. Вказ. твір. – С. 540-551.
- 19 Статут Вялікага княства Літоўскага 1588. / Пер. на бел. мову А.С.Шагун. – Мінськ, 2002. – 207 с.
- 20 РДАДА. – Ф. 389. – Литовська Метрика.
- 21 Бережков Н.Г. Литовская метрика как исторический источник. Ч.1. О первоначальном составе книг Литовской Метрики по 1522г. – М.; Л., 1946. – 179 с.
- 22 Ковальський Н.П. Источниковедение и археография истории Украины XVI – первой половины XVII вв. – Д.: ДГУ. 1978. – Ч.2. Анализ дореволюционных отечественных публикаций источников. – 114с.; Він же: Источники по истории Украины XVI – первой половины XVII вв. в Литовской метрике и фондах приказов ЦГАДА. – Д., 1979. – 73 с.
- 23 Хорошкевич А.Л., Каштанов С.М. Методические рекомендации по изданию и описанию литовской метрики. – Вильнюс, 1985.
- 24 Руська (Волинська) метрика: Регести документів Коронної канцелярії для українських земель (Волинське, Київське, Брацлавське, Чернігівське воеводства) 1569-1673. / Упоряд.: Боряк Г., Вайс Г., Вислобоков К. та ін. – К., 2002. – 984 с.
- 25 Грушевський М.С. Вказ. твір. – Т. 5. – 687 с.
- 26 Гвоздик-Пріцак Л. Економічна і політична візія Богдана Хмельницького та її реалізація в державі Військо Запорозьке. – К. – 215 с.
- 27 Rutkowski Jan. Historia gospodarcza Polski. T. I. – Poznań, 1947. – S. 212-232.
- 28 Łowmiański Henryk. Polityka Jagiellonów. – Poznań, 1999. – 673 s.
- 29 Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Historia ustroju i prawa Polskiego. – Warszawa, 2001. – 667 s.
- 30 Rutkowski Jan. Ibidem. – С. 57-59.
- 31 Добра – у польському праві так називались маєтки, які поділяли на: заставні та наслідувані. Окрім того виділяли добра земські, церковні, міські та королівські. Серед добр короля виділяють столові добра чи добра Корони і „королівщини”, які надавались у доживотне володіння тим особам, які мали місця у сенаті.
- 32 Там же. – С.225-227.
- 33 Łowmiański Henryk. Ibidem . – С. 528-530.
- 34 Bardach J., Leśnodorski B., Pietrzak M. Ibidem. – S. 342 – 346.
- 35 Грушевський М.С. Вказ. твір. – С. 325-333.
- 36 Гвоздик-Пріцак Л. Вказ. твір. – С. 99-104.
- 37 Торівля на Україні, XIV – сер.XVII століття: Волинь і Наддніпрянщина / Упор.: В.М.Кравченко, Н.М. Яковенко. – К., 1998. – С. 340.
- 38 Гвоздик-Пріцак Л. Вказ. твір. – С.29-31.